

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії Інституту соціології НАН України, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VIKTOR STEPANENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Chief Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, Editor-in-Chief of the Journal «Sociology: Theory, Methods, Marketing» (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

vikstepa@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3623-0057>

Історична соціологія Чарльза Тіллі: дослідницька еволюція та методологічні орієнтири

Чарльз Тіллі (1929–2008) є одним із найвпливовіших сучасних соціологів і соціальних дослідників. Він відіграв ключову роль у розвитку таких соціологічних напрямів, як історична соціологія, історія соціальних наук, соціальні рухи та революції, конфліктна політика, проблематика держави, насильства, війни та демократизації. Тіллі мав надзвичайно плідну академічну кар'єру, опублікувавши понад п'ятдесят книг та більш як сімсот академічних статей. Працюючи у міждисциплінарному полі соціології, історії та політичних наук, американський дослідник глибоко вплинув на ці сфери знань та сучасні соціальні дослідження загалом завдяки своїм методологічним і теоретичним інноваціям, а також підготовці кількох поколінь учених, які сформуvalи й надалі розвивають його школу історичної соціології та суміжні дослідницькі напрями.

Теоретична та дослідницька спадщина вченого величезна, і чи не кожен її аспект потребує окремої ґрунтовної аналітики. Мета ж цього тексту — окреслити та актуалізувати інноваційні методологічні підходи Ч. Тіллі, які можна характеризувати як теоретичний синтез. Під «теоретичним синтезом» у широкому значенні розумітимемо інтеграцію різних дослідницьких, у тому числі дисциплінарних перспектив, теоретичних підходів, концепцій і парадигм для створення концептуальних позицій щодо пояснення складних соціальних явищ та процесів. Такий синтез передбачає поєднання елементів, які можуть мати різні теоретичні, методологічні чи ідеологічні основи. У соціології, як і в інших

Цитування: Степаненко, В. (2025). Історична соціологія Чарльза Тіллі: дослідницька еволюція та методологічні орієнтири. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 103–123, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.03.103>.

науках, теоретичний синтез часто використовують для подолання обмежень окремих теорій та підходів, які можуть бути надто вузькими чи однобічними. У випадку Ч. Тіллі можна сказати, що теоретичний синтез був чи не найважливішою ознакою його дослідницької еволюції й інноваційної методології. Адже йдеться не лише про інтеграцію соціологічних підходів (мікро- та макро-, агентності та структури, сталості та реляційності), а й про поєднання або радше додання, конвенційних дисциплінарних меж соціології, історії, політичної науки, економіки, урбаністики та культурних студій.

Є ще одна обставина, яка актуалізує теоретичні надбання та інтегральні підходи Ч. Тіллі саме в українському контексті й, зокрема, у період оборонної війни нашої країни проти зовнішньої військової агресії. Переплетіння та взаємодія в українському кейсі таких складних процесів, як націє- та державотворення, спротив та мобілізація у війні за державну незалежність, громадські протестні мобілізації та процеси демократизації в усій їхній складності, особливо з огляду на війну, — це саме ті тематичні проблемні поля, на яких Ч. Тіллі зосереджував свою дослідницьку увагу.

Далі буде детально проаналізовано приклади теоретичних синтезів у широкій дослідницькій спадщині Ч. Тіллі, але для кращого розуміння їхнього контексту та теоретичних витоків важливо також, принаймні коротко, окреслити інтелектуальну біографію та творчу еволюцію вченого.

Професійне становлення та дослідницька еволюція Ч. Тіллі

Чарльз Тіллі народився 27 травня 1929 року в Ломбарді, штат Іллінойс — передмісті Чикаго. Він виріс у робітничій сім'ї, його дід по батьковій лінії був німецьким іммігрантом, а мати — іммігранткою з Вельсу. Свою освіту він здобував завдяки стипендіям і різним роботам, серед яких, як зазначено в його резюме, були «газетяр, продавець у продуктовому магазині, офісний кур'єр, робітник на фабриці, будівельник, прибиральник, нічний сторож, вожатий у таборі та дослідник у психіатричній лікарні» (цит. за: Castañeda, Schneider, 2017: р. 1). Скромне соціальне походження і соціалізація Тіллі, можливо, вплинули і на його аналітичну перспективу. Він не полюбляв історичних наративів, зосереджених на королях, видатних постатях та елітах, і здебільшого звертав увагу на низовий рівень та характер соціальних змін, стверджуючи, що вони є складним наслідком постійних зіткнень між звичайними людьми, озброєними акторами та політичними режимами.

Ч. Тіллі закінчив Гарвардський університет із відзнакою (*magna cum laude*) у 1950 році. Під час Корейської війни він служив у Військово-морських силах США. Потім він продовжив післядипломне навчання в Оксфорді та Католицькому університеті Анже, у Франції. А в 1958 році, повернувшись до Гарварду, Тіллі здобув докторський ступінь у заснованому та очолюваному Талкотом Парсонсом відділенні соціальних відносин Гарвардського університету. Міждисциплінарний підхід вченого почасти був сформований у період його університетського навчання, адже навчальна програма відділення пропонувала поєднання соціології, соціальної антропології та соціальної психології. У цьому

плані показовим є також і те, що співкерівниками дисертації Тіллі були соціальний психолог і соціолог-біхевіорист Джордж Гоманз, який до того ж викладав курс середньовічної історії, та політичний соціолог і майстер порівняльно-історичного аналізу Барінгтон Мур. Великий творчий та інтелектуальний вплив на формування молодого Ч. Тіллі як соціального дослідника справив також і Питирим Сорокін (1889–1968), який був вигнаний російським комуністичним режимом і емігрував до Сполучених Штатів. Сорокін, який у 1930 році заснував у Гарварді відділення соціології, виступав палким критиком парсонсівського структурного функціоналізму. Тіллі часто був асистентом Сорокіна у викладанні, й той мав великий вплив на Тіллі, заохочуючи його інтерес до поєднання соціології та історії у систематичне вивчення революцій і соціальних змін. Згодом Тіллі назве Сорокіна «своїм великим учителем» (Tilly, 2008: p. 19).

Тіллі викладав у багатьох університетах, зокрема у Делавері, Гарварді, Торонто, Мічигані, Нью-Йорку та Колумбії. Перебуваючи в Університеті Делаверу, він проводив опитування місцевих іммігрантських громад і працював над емпіричними проблемами, пов'язаними з міською соціологією, для місцевого уряду штату. У 1969 році він перейшов до Університету Мічигану, де започаткував свій емпіричний метод, відомий як «каталог подій». Суть цього кількісного підходу до історичних подій полягає в кодуванні та створенні баз даних зареєстрованих подій певних колективних дій у часі. Інформація, що міститься в каталогах подій, могла включати кількість людей, які брали участь у протестах, висунуті вимоги, тип протестів, а також реакцію поліції та місцевої влади. У 1984 році Тіллі заснував Центр вивчення соціальних змін у Новій школі соціальних досліджень у Нью-Йорку. Серед видатних постатей, які разом із ним зробили Нову школу одним із передових центрів соціальних досліджень у світі, були Ерик Гобсбаум, Пері Андерсон, Віра та Аристид Золберги та Ричард Бенсел.

Хоча Тіллі є одним із найвпливовіших соціальних дослідників, на ранньому етапі свого професійного становлення він часто самотужки опановував навички соціальних розвідок у нових сферах. Без будь-якої підготовки до історичних архівних досліджень він у межах свого післядипломного навчання вирушив до вивчення архівів однієї з французьких провінцій, щоб зібрати матеріал для своєї дисертації. Саме цей перший досвід поєднання історії та соціології Тіллі згодом реалізував у підготовці своєї першої й по-своєму новаторської книги «Вандея» (1964). Таким же чином він пізніше розробляв оригінальні методи, моделі й теорії, пов'язані зі складними соціальними процесами. Новаторські підходи Тіллі позначилися його вагомих оригінальним внеском у міську соціологію, проблематику демографії, імміграції, політики, нерівності, а також фінансові, культурні та військові дослідження.

Головною професійною сферою Тіллі була соціологія, але він не оминав історію та політику у своїй роботі, справляючи значний вплив на течії в сучасній історії, політології та вивченні міжнародних відносин. Як і інші видатні соціальні вчені цього періоду, такі як Е.П. Томпсон, Ф. Бродель та Е. Гобсбаум, Ч. Тіллі критикував елітарний погляд на історію «зверху вниз». У статті, присвяченій доробку соціолога П. Лазарсфельда та зародженню галузі дослідження громадської думки, Тіллі намагався зрозуміти, як ми можемо знати, що хвилювало

звичайних людей і тих, хто не вів щоденники до ХХ століття, за відсутності виборів, опитувань і соціальних рухів? Вчений стверджував, що конфліктні прояви народних колективних дій «давали звичайним людям широкі можливості висловлювати свої думки», а записи про публічні протести «надають багату інформацію про інтереси, скарги та прагнення наших попередників у цьому світі. Навіть сьогодні ми можемо обґрунтовано звертатися до мови народних колективних дій як до доповнення до знань, які нам надають вибори та опитування» (Tilly, 1983: р. 477). Його новаторська техніка збирання даних через каталоги подій сприяла порівнянням у часі та просторі між такими явищами, як революції, соціальні рухи, страйки, протести, повстання чи громадянські війни. На підставі цих порівнянь вчений спостерігав, як старі репертуари колективних дій трансформувалися у нові за умов змінених структурних устроїв.

Хоча вплив Ч. Тіллі на розвиток сучасної теоретичної й історичної соціології є незаперечним і він насамперед асоціюється з дослідженням революцій, соціальних рухів і конфліктної політики, не менш важливий спадок вчений залишив у таких предметних сферах як міграції, нерівності та міська соціологія. Внесок Тіллі в історичну соціологію, вивчення державотворення, а особливо соціальних рухів та конфліктної політики є одним з найвідоміших, значною мірою тому, що ці галузі сформувалися навколо його праць. З точки зору методології, він, певною мірою наслідуючи свого вчителя Б. Мура, виступав за історичний порівняльний метод на підставі обмеженої кількості випадків і використання каталогів подій. Його праці були орієнтовані на проблемні соціальні моменти в історії та теоретизування. Тіллі уникав суто схоластичних чи технічних пояснень на користь того, що він називав «кращими історіями», супроводжуваними контекстуалізованими замальовками, графіками, діаграмами й таблицями два на два.

Один із адекватних способів вивчати спадщину Тіллі — це простежувати розвиток дослідження ним певного предмета або проблеми. Адже він часто розвивав і коригував висновки та результати своїх попередніх публікацій. Замість чекати, поки текст досягне досконалості, він був готовий публікувати його без зволікання і згодом бути визнаним неправим або лише частково правим. Кожна його праця була спрямована на виправлення неточностей або помилок, яких, на його думку, він припустився у попередніх працях. Фактично, цей метод постійного розвитку та вдосконалення результату Тіллі започаткував вже у роботі над своєю першою книгою «Вандея» (1964), яка стала результатом удосконалення і навіть виправлення, у певних моментах, його дисертації.

Чарльз Тіллі відіграв ключову роль у формуванні підходів до теоретичного синтезу в соціальних науках, поєднуючи історичний аналіз із соціологічним дослідженням, наголошуючи необхідність реляційних і процесо-орієнтованих рамок, а також виступаючи за динамічне розуміння соціальних явищ. Його праці вирізняються амбітним прагненням інтегрувати макрорівневі структурні ідеї з мікрорівневою агентністю, створюючи міцний методологічний і концептуальний інструментарій, який вплинув на такі дисципліни, як соціологія, політологія та історія.

Підхід Тіллі до теоретичного синтезу найпомітніший у його зусиллях відійти від статичних моделей соціальних структур до фокусування на механізмах і процесах. Він стверджував, що соціальні науки повинні віддавати пріоритет розумінню того, як відбуваються соціальні зміни через ідентифіковані, повторювані причинно-наслідкові механізми — такі як мобілізація ресурсів, накопичення можливостей або формування меж — замість того, щоб покладатися суто на великі наративи чи ізольовані змінні. Цей зсув ілюструється, наприклад, у таких працях, як «Стійка нерівність» (Tilly, 1998), де він синтезував структурні чинники (наприклад, категорійні нерівності, ґрунтовані на расі чи гендері) з реляційними динаміками (наприклад, експлуатація та імітація), щоб пояснити стійкі соціальні ієрархії. Таким чином, він створив рамки, які пов'язують індивідуальні дії з ширшими історичними трансформаціями.

Внески Чарльза Тіллі в теоретичний синтез у соціальних науках глибоко вкорінені в його обширному доробку, відзначеному послідовним прагненням інтегрувати історичну глибину, реляційні динаміки та механізми, орієнтовані на процеси, у цілісну рамку. Далі я більш детально окреслю та проаналізую ті приклади й тематики, у яких найвиразніше проявилися підходи теоретичного синтезу Ч. Тіллі, а саме: мікро- та макросинтез, реляційний реалізм, механізми соціальних змін, конфліктна політика та методологічні інновації. Але почати варто із його ключового міждисциплінарного теоретичного та методологічного синтезу — історичної соціології та її підходів у розуміння вченого.

Історична соціологія як міждисциплінарний теоретичний синтез

Як уже зазначалося, Ч. Тіллі вже у період університетського навчання під впливом своїх вчителів, таких як П. Сорокін та Б. Мур, і в подальшій своїй кар'єрі поєднував соціологію з історичними підходами. Як пізніше зазначав сам Тіллі, оцінюючи важливість цього міждисциплінарного поєднання у своїй характерній метафоричній манері, «соціологія без історії нагадує голлівудський декор: чудові сцени, іноді блискуче розписані, але за ними немає нічого й нікого. Якщо розглядати її лише як науку про сучасність або — що ще гірше — про позачасовість, соціологія втрачає своє покликання фіксувати причинність у часі. Таким чином, вона послаблює свій життєво важливий вплив на історичне мислення, свій вплив як дослідження соціальних механізмів, що діють постійно в конкретних часах і місцях» (Tilly, 2008b: p. 120). Утім, на переконання вченого, опора на історію і союз із нею — це потреба будь-якої соціальної науки, а не лише соціології. Менше з тим, саме для Тіллі, для якого були характерними постійна творча еволюція та коригування свого дослідницького досвіду аж до визнання окремих помилок та неточностей в описах результатів своїх численних розвідок, міждисциплінарний синтез соціології та історії був незмінним, ключовим та принциповим упродовж усього його творчого шляху. І те, що «співпраця на межі історії та соціальних наук дасть кращі пояснення соціальних процесів» (Tilly, 2008b: p. 202), було його сталим професійним переконанням.

Міждисциплінарний дослідницький підхід означився вже у першій новаторській книжці Тіллі «Вандея» (Tilly, 1964). І згодом дослідник розвивав цей про-

грамний підхід, коли його обрали співголовою Історичної панелі Комітету з поведінкових і соціальних наук у період 1967–1969 років у складі Ради з соціальних наук та Національної академії наук. У збірці із характерною назвою «Історія як соціальна наука» вчений зазначає, що нова дослідницька парадигма передбачає «нові, соціально-наукові аспекти дисципліни, включно із формулюванням концепцій, теорій та гіпотез, стандартизованим вимірюванням і перевіркою та свідом порівнянням у часі та просторі» (Landes, Tilly, 1971).

Однією зі сфер, де Тіллі ефективно застосовував свій історико-соціологічний підхід, стали розвідки із порівняльної політичної соціології та проблематика націє- й державотворення. Ця сфера досліджень була особливо актуальною з кінця 1960-х років, коли розпадалася історична колоніальна система в Африці та інших частинах світу й поставали нові виклики, пов'язані з появою нових держав та їхнім політичним розвитком. Великою мірою ці розвідки у 1960–1970-х роках були частиною великої дослідницької програми модернізації та політичного розвитку, у річищі якої працювали такі провідні дослідники, як Г. Алмонд, С. Верба, Л. Пай, У. Ростоу, С. Айзенштадт та ін. І саме Г. Алмонд наприкінці 1960-х заохотив залучення Тіллі та інших дослідників, зорієнтованих на історичні підходи, до соціально-наукового обговорення питань націє- й державотворення та викликів, з якими стикалися держави, що розвиваються. Завданням Тіллі було очолити групу, яка досліджувала європейську історію, щоб перевірити чи спрацьовують історичні алгоритми теоретичних узагальнень концепції політичної модернізації¹. Результатом цієї роботи стала фундаментальна книга за редакцією Ч. Тіллі «Формування національних держав у Західній Європі» із його власним програмним розділом (Tilly, 1975). Він аналізує історичні процеси в Європі з 1500 по 1800 роки, коли численні дрібні політичні утворення (феодальні володіння, міста-держави) консолідувалися в централізовані національні держави, такі як Франція, Англія чи Пруссія.

Підходи, розвинені Ч. Тіллі у цій праці, були новаторськими, адже вони заперечували прогресистську лінійність модернізаційних теорій політичного розвитку, вказуючи натомість на складні історичні траєкторії не лише утворення, а й зникнення держав у європейській історії та звертаючи увагу на процеси тривалих конфліктів і війн, які часто супроводжували націє- та державотворення в Європі. Понад те, послідовним результатом досліджень Тіллі стала й інша логіка державотворення, яку він обґрунтовував та обстоював. Адже коли боротьба за виживання серед конфліктів формувала європейські держави більше, аніж внутрішні зусилля, то в новій методологічній перспективі конфлікти та війни набувають значення визначальних рушійних чинників державотворення. Тіллі стверджує, що війни були не лише побічним явищем, а й ключовим механізмом консолідації держав, оскільки стимулювали розвиток бюрократії, оподаткування, армії та централізованої влади. Саме в цій праці він артикулює своє знамените твердження «війна створила державу, а держава створила війну»

¹ У вітчизняній соціології детальний аналіз еволюції дослідницьких програм та політичних практик модернізації здійснено у працях П. Кутуєва, зокрема в його праці «Модерн(и): Історії, теорії та практики» (Кутуєв, 2017).

(Tilly, 1975: p. 42), яке відображає цю ідею. Підкреслюючи діалектичний зв'язок між війною й державотворенням, де конфлікти стають каталізатором інституційних змін, Тіллі пояснює, що війни вимагали від правителів створення ефективних механізмів для збирання ресурсів (податків), організації армій і централізації влади, що призводило до формування сучасних держав: «Війна та підготовка до війни створили головні компоненти європейських держав: оподаткування, призов, бюрократію та централізований контроль» (Tilly, 1975: p. 76). Тіллі на прикладах європейської історії детально розкриває зв'язок війн з інституційним розвитком держав, показуючи, як конфлікти змушували держави модернізуватися. Водночас держави, укріпившись, розв'язували нові війни, щоб розширити території чи зміцнити владу. Аргументуючи цю логіку, американський дослідник вдається до паралелей із дарвіністським підходом природного відбору сильніших, зазначаючи, що «здатність вести війну стала великим селектором держав; ті, що не могли воювати, зникали» (Tilly, 1975: p. 45).

У своїх дослідницьких розвідках з європейського державотворення Тіллі використовує історико-соціологічний підхід, поєднуючи емпіричні дані (історичні приклади Франції, Англії, Іспанії) з теоретичними концепціями. Його модель «примусу і капіталу» пояснює, як держави поєднували насильство (війни, придушення бунтів) та економічні ресурси (податки, торгівлю) для свого зміцнення. Отже, війни, за Тіллі, були не лише руйнівними, а й конструктивними факторами, оскільки змушували держави адаптуватися до викликів. Цей підхід сприяв утворенню цілого напрямку соціально-наукової історії, натхненником і лідером якого став Чарльз Тіллі.

У цьому та інших своїх дослідницьких проектах соціально-наукової історії, зокрема у редакційній ним серії книг «Дослідження соціальної переривності», Тіллі кидає виклик панівним на той час концепціям політичного розвитку та модернізації. У власній праці, виданій у рамках цієї серії «Як соціологія зустрічається з історією» (Tilly, 1981), він висловлює побажання, щоб термін «історична соціологія» ніколи не був винайдений, оскільки він помилково натякає на існування окремої дослідницької дисципліни. Натомість, на переконання Тіллі, вся соціологія та соціальні науки мають бути історичними в сенсі уваги до соціальних процесів (Tilly, 1981: p. 100). Він продовжив свою дослідницьку програму міждисциплінарного синтезу в галузі історичних соціальних наук у праці «Великі структури, довготривалі процеси, масштабні порівняння» (Tilly, 1984), наголошуючи, що аналіз великих структур і довготривалих процесів має бути конкретним, посилаючись на реальні часи, місця та людей, визнаючи від самого початку, що час має значення. Те, коли щось відбувається в послідовності процесу, впливає на те, як це відбувається, і обмежує можливі результати в пізніший момент часу (Tilly, 1984: p. 14).

У «Великих структурах» Ч. Тіллі систематизує методологію історичної соціології, критикує універсальні теорії та абстрактні моделі, натомість закликаючи до емпірично обґрунтованих, контекстуальних і порівняльно-історичних досліджень. Його методологія історичної соціології характеризується акцентом на конкретних історичних процесах, порівнянні різних випадків та уникненні редукціонізму. На думку Тіллі, головне завдання історичної соціології — «вияви-

ти зв'язки між масштабними соціальними процесами та реальним досвідом індивідів і груп, які переживають ці процеси» (Tilly, 1984: p. 11). Отже, вчений наголошує на поєднанні вивчення макрорівневих процесів (як-от державотворення чи капіталізація) з мікроаналізом (досвіду людей, груп, громад). Це відображає його інтегральний підхід, який уникає абстрактних узагальнень і зосереджується на конкретних історичних взаємодіях. Тіллі підкреслює важливість емпіричного обґрунтування та контекстуального аналізу, що є ключовим для його порівняльно-історичного підходу у прагненні синтезувати макро- та мікроперспективи. Такий теоретичний синтез в аналізі макро- і мікрорівнів Тіллі демонструє й у інших своїх розвідках. Отже, можемо говорити про це як усталену методологію його досліджень.

Методологічний теоретичний синтез Тіллі проявляється також і в аналізі структурно-агентних історичних взаємодій, що, по суті, є логічним і послідовним продовженням його мікро-макроінтегрального підходу. Як зазначає дослідник, «великі структури та масштабні процеси не коливаються вільно в історичному просторі; вони вкорінені в діях і взаємодіях реальних людей у конкретних часах та місцях» (Tilly, 1984: p. 11). Потужним інструментом соціального аналізу, на думку дослідника, є порівняння, але лише за умови, що вони беруть до уваги історичну специфіку порівнюваних випадків. Отже, високо оцінюючи порівняльно-історичний метод, Тіллі застерігає проти спрощених порівнянь, які ігнорують контекст: у його методологічній перспективі порівняння мають бути емпірично обґрунтованими й контекстуальними.

Репертуари конфліктності у підходах теоретичного синтезу Ч. Тіллі

Від кінця 1970-х років, у контексті праці «Від мобілізації до революції» (Tilly, 1978), Тіллі окреслив свою концепцію репертуару конфліктності або незгоди (repertoire of contention), зробивши її методологічною основою для вивчення революцій, протестних рухів та конфліктів. Однією із завершальних праць його довготривалих досліджень у цій сфері стала праця «Конфліктні виступи» (Tilly, 2008a). З початком цих досліджень і у співпраці із С. Тароу та Д. МакАдамом (McAdam, Tarrow, Tilly, 2001; Tilly, Tarrow, 2006) Тіллі започаткував розвиток міждисциплінарної галузі вивчення конфліктної політики. Під «конфліктною політикою» (contentious politics) він розумів «колективне, публічне висування претензій, які, якщо будуть реалізовані, вплинуть на інтереси об'єктів цих претензій» (Tilly, 2002: p. 6). Це змінило визначення проблеми з простого пояснення соціальних рухів на пояснення конфліктної політики в усіх її формах, включно з революціями, етнічними мобілізаціями та іншими циклами протестів. Крім того, підхід Тіллі до конфліктної політики ставив визначення проблеми у співвідношення з політичними режимами, що згодом він узагальнив у праці «Режими та репертуари» (Tilly, 2006), демонструючи, що якість політичної конфліктності радикально варіює залежно від організації режиму.

У сфері досліджень конфліктної політики, зокрема через розроблення концепції репертуару конфліктності, вчений продовжив розвивати свій методо-

логічний підхід до синтезу мікро- і макрорівнів, сформований і застосований у його історичній соціології. Як зазначає С. Тароу, «зв'язок між мікроподіями, видобутими з первинних джерел, та мезо- і макропроцесами був від початку і до кінця кар'єри відмінною рисою підходу Тіллі», але «ніде це не було більш очевидним, ніж у його відкритті та використанні “репертуару конфліктності”» (Tarrow, 2018: р. 518). На перший погляд, Тіллі не додав нічого нового, адже історики десятиліттями вивчали вияви невдоволення, продовольчі бунти, хвилі страйків, повстання та революції. Новим було свідоме введення ним культурного змісту у вивчення їх, з дедалі більшим акцентом на тому, як, а не чому відбувалися епізоди конфліктності. Дані, які збирав Тіллі, були зосереджені на мікрорівні, але вони були вбудовані в еволюцію форм конфліктності та їхні зв'язки з різними стадіями капіталізму та формами режимів (Tilly, 2006).

Концепція репертуару конфліктності була вперше сформульована Тіллі у його праці 1978 року «Від мобілізації до революції». Ця концепція є центральною для розуміння того, як соціальні групи обирають певні форми протесту (страйки, петиції, демонстрації) залежно від історичного контексту, соціальних умов і політичних можливостей. Репертуар конфліктності відображає обмежений набір знайомих, культурно зумовлених і соціально прийнятних способів вираження невдоволення, які змінюються із часом. Системного вигляду ця концепція набула вже у книзі Тіллі 1995 року «Популярна конфліктність у Великій Британії» (Tilly, 1995). Тут вчений уточнив концепцію як набір культурних творін, які відображають структурні зміни й водночас набувають власного життя. Це відбувалося, коли актори випробовували межі можливого, еліти реагували на ці інновації, нові виступи розвивалися та поширювалися, а нові структури, як-от соціальний рух, еволюціонували з цих взаємодій. Концепція пояснює, як соціальні актори обирають і адаптують форми протесту в межах історично сформованого набору практик. Зокрема, Тіллі аналізує трансформацію репертуару невдоволення від локальних, традиційних форм протесту (наприклад, бунти через ціни на продукти) до більш організованих, національних і політичних форм (страйки, петиції, масові мітинги) у період 1758–1834 років у Британії. Тіллі наголошує, що репертуари конфліктності не є статичними, а еволюціонують у відповідь на зміни в суспільстві, такі як урбанізація, індустріалізація та розширення політичних прав. Вони змінюються із часом через взаємодію між соціальними акторами, державою та економічними умовами, переходячи від локальних і спонтанних до національних і організованих форм. Як зазначає Тіллі, «репертуари еволюціонують у результаті боротьби, інновацій та взаємодії між протестувальниками і владою, з появою нових форм і зникненням старих у відповідь на зміну соціальних умов» (Tilly, 1995: р. 42).

Важливість концепції репертуару конфліктності для Тіллі полягала в посередництві між його макроісторичною перспективою та мікрополітичними дослідженнями. На макрорівні він прагнув показати, як цей репертуар еволюціонував від набору практик, що були локально базованими, специфічними для певних місць і часто спонсорованими елітами, до практик, що були надлокальними, модульними та базувалися на спеціалізованій організації. На мікрорівні

він зацікавився тим, як конфліктність концептуалізувалася в різні часи, що спонукало його досліджувати культуру та мову конфліктності. Культура для Тіллі не є всеосяжною абстракцією, а радше вбудована у конкретні відносини між акторами. У дослідницькій перспективі Тіллі репертуари конфліктності є «культурно сконструйованими, створеними на підставі спільних уявлень і практик певного населення в певний час» (Tilly, 1995: р. 31). Наприклад, як показує Тіллі у своєму дослідженні історії репертуарів конфліктності у Британії, бунти через ціни на продукти у XVIII столітті були культурно прийнятними, оскільки ґрунтувалися на «моральній економії» селян, тоді як страйки XIX століття відображали нову культуру робітничого класу.

У перспективі Тіллі нові способи дії у презентаціях незгод та невдовольень майже завжди є радше приращеннями до їхніх відомих форм, аніж новими винаходами. Адже соціальні групи не вигадують нові форми протесту з нуля, а обирають із наявного репертуару, який формується історично й залежить від соціальних, економічних, культурних та політичних умов. «Репертуар конфліктності — це обмежений набір рутин, які вивчаються, діляться та виконуються через відносно свідомий процес вибору в певному соціальному контексті», — зазначає вчений (Tilly, 1995: р. 26). Водночас уявлення про репертуар конфліктності як обмежений набір рутин висувало перед Тіллі складну проблему пояснення великих зрушень у репертуарах, які відбувалися впродовж історії — наприклад, винайдення страйку та його еволюція. Це також вимагало від вченого збирання даних за довгі періоди історії, а отже, чималого часу, ресурсів та енергії для таких досліджень. Лише з появою автоматичного комп'ютеризованого збирання даних, яке трапилося за часом надто пізно для досліджень Тіллі, аби він міг скористатися цими технологічними перевагами, соціальні дослідники мають можливість розвинути та перевірити його інтуїції щодо повільної та різноманітної еволюції різних репертуарів незгод та конфліктів.

Важливою складовою концепції репертуару конфліктності Тіллі було визнання реляційної природи такого репертуару. В цілому так званий «реляційний реалізм», тобто позиція, яка надає пріоритет взаємодіям і відносинам між різними соціальними акторами, була важливою методологічною орієнтацією вченого. Цей підхід виявився ефективним для аналізу динаміки між працею та капіталом, соціальними рухами та державою. Розуміючи ці відносини як конфігурації транзакційних та інтерактивних процесів, Тіллі створив методологічну рамку, яка стала конструктивною основою розв'язання багатьох важливих теоретичних та практичних питань. Зокрема Тіллі розглядає репертуар конфліктності як продукт взаємодій між протестувальниками, владою та іншими соціальними групами. Форми протесту формуються через переговори, конфлікти та адаптацію до реакцій держави. Отже, репертуар незгоди та конфлікту є реляційним, оскільки залежить від взаємодії між акторами (протестувальниками, державою, елітами) та політичного контексту. Як метафорично зауважує Тіллі, «репертуари конфліктності — це не сольні виступи, а інтерактивні танці, у яких рухи однієї сторони формують рухи іншої й формуються ними» (Tilly, 1995: р. 59). У своєму реляційному підході до вивчення конфліктів та їхньої динаміки Тіллі наголошує, що будь-який протест є взаємодією між сторонами, а

не односторонньою дією. Тим самим він методологічно поєднує теорію конфліктів (боротьба між групами) з аналізом соціальних взаємодій.

Репертуар конфліктності залежить і від політичного контексту або політичного режиму, включно відкритістю влади до діалогу, репресіями чи доступом до політичних інститутів. «Форма репертуару конфліктності значною мірою залежить від структури політичних можливостей та обмежень, з якими стикаються актори», — зазначає вчений (Tilly, 1995: р. 66). На прикладі зміни політичних можливостей у Британії Тіллі пояснює, як розширення виборчих прав після реформи 1832 року сприяло переходу до петицій і мітингів, оскільки протестувальники отримали доступ до парламентської політики. В історичній перспективі британського суспільно-політичного розвитку вчений простежує трансформацію репертуару конфліктності від традиційних (здебільшого локальних, спонтанних, насильницьких) до модерних (здебільшого загальнонаціональних, організованих, ненасильницьких) форм і від локальних бунтів до національних рухів. За висновками Тіллі, цей ключовий перехід відбувається у Британії у XIX столітті. Як він зазначає, «у період із 1758 до 1834 року репертуар конфліктності у Великій Британії змінився від локальних, специфічних і роздвоєних форм до космополітичних, модульних і автономних форм» (Tilly, 1995: р. 45).

Підсумовуючи сказане, варто підкреслити теоретико-синтезувальний вимір Тіллієвої концепції репертуару конфліктності. Вона є прикладом теоретичного синтезу, принаймні у таких аспектах: 1) поєднання теорії конфліктів (протест як боротьба), соціології культури (культурна зумовленість форм конфліктів та їхніх репертуарів) та політичних студій (структури політичних можливостей і режимів); 2) синтез макро- та мікроаналізу в дослідженнях того, як у великих процесах відбувається зміна конфліктного репертуару через конкретні дії протестувальників та їхню взаємодію із владою; 3) використання порівняльно-історичного методу, зокрема у порівнянні різних історичних періодів та відповідних форм протесту, та врахування історичного контексту; 4) реляційність, тобто фокусування на взаємодіях між акторами, а не на ізольованих діях. Ці методологічні орієнтації Тіллі формувалися великою мірою у його власній дослідницькій еволюції від дослідження структур до вивчення агентності, механізмів взаємодії та процесів.

Дослідження агентності, механізмів взаємодії та процесів у соціології Ч. Тіллі

Багатогранна дослідницька спадщина Ч. Тіллі важко піддається жорсткій формалізації саме через множинність тем та проблематик, які перебували у фокусі наукових розвідок вченого. Але все ж можна позначити умовні періоди в еволюції методологічних підходів Тіллі впродовж його тривалої та плідної дослідницької кар'єри. Як зазначає Д. Голдстоун (Goldstone, 2010: р. 358), метафора про «двох Марксів» — молодого та зрілого — доречна також і до розуміння наукової спадщини американського соціолога. У ранній період своїх історико-соціологічних досліджень Тіллі став одним із новаторів у використанні кількісних методів щодо систематизації історичних подій. Це давало йому змогу

обґрунтовувати широкомасштабні структурні патерни державотворення історичної Європи або простежувати трансформації протестів на підставі систематизації статистики страйків та їхніх проявів в історії Франції, Німеччини та Великої Британії. Утім, із часом у подальших своїх розвідках, зокрема починаючи вже від періоду вивчення революцій, протестних рухів та конфліктів, вчений більше зосереджується на дослідженнях агентності, механізмів взаємодій та динаміки процесів, розглядуваних у перспективі соціальної та групової взаємодії аж до аналізу мереж міжособистісної довіри та їхньої ключової ролі у його підході у вивченні демократизації.

Звісно, в цілому дослідницька еволюція Тіллі цілком синхронізується з антиструктуралістським рухом та критикою структурно-функціональної парадигми Т. Парсонса в американській соціології в період від кінця 1970-х років. Але у випадку Тіллі ця критика не була самоціллю, а радше супроводжувальним ефектом розвитку методологічних підходів його історичної соціології. Ба більше, за оцінкою Д. Голдстоуна, Чарльз Тіллі, на відміну від дослідників порівняльної та історичної соціології молодшої генерації, ніколи не був артикульованим прибічником «культурного повороту», так званим «культуралістом» (culturalist) у їхньому розумінні, а залишався радше «матеріалістичним структуралістом» (material structuralist) (Goldstone, 2010: p. 360). У його теоретичних підходах цінності, ідеологічні мотивації або суперечливі зсуви смислів не були пріоритетними. Натомість він концентрувався на практичних аспектах колективних дій та їхніх трансформаціях. І тут його власна дослідницька еволюція простежувалася від спроб ідентифікувати визначні характеристики соціальних груп і взаємини між ними до дослідження того, як ці групи конституюють себе через мережі індивідуальних взаємин і як ці мережі взаємодіють із державою та визначають характер суспільно-державних взаємин.

Новаторство Ч. Тіллі у розумінні колективних дій, наприклад, протестних або революційних, проявилось в тому, що він одразу дистанціювався від панівного на початку 1970-х років трактування їх як ірраціонального та непотрібного явища, що здебільшого зводилось до негативно характеризованих емоційних психологічних реакцій невдоволення, фрустрації чи відчуження людей. Для Тіллі колективні дії як складні мережеві процеси взаємодій та взаємозв'язків — не обов'язково погана річ, а часто потрібна, вимушена та раціональна дія, зокрема коли йдеться про спробу людей об'єднатися для політичних змін чи захисту своїх інтересів. Вже у його першому фундаментальному дослідженні про Вандею повстання селян у баченні Тіллі не було насильницькою реакцією ірраціональних мас щодо нових реалій революції. У своєму ретельному аналізі того, які саме групи діяли, за яких конкретних обставин і задля яких цілей, Тіллі показав, що насильство було закономірним аспектом взаємин окремих груп із ринками та процесами урбанізації. Вимоги нового революційного державного устрою впливали по-різному на тих, хто мав різне становище щодо ринку та міських територій, що призводило до співпраці з новою революційною державою з боку одних груп, але до гострого конфлікту інтересів — з боку інших.

У своїх подальших дослідженнях макропроцесів та динаміки формування європейських держав через складну взаємодію насильства та капіталу Тіллі на-

далі розвинув свої напрацювання теоретичного синтезу в інтеграції історичного, соціологічного та економічного підходів. Водночас виявлення нелінійності цих процесів та потреба в розумінні того, як різні чинники визначають далекосяжні наслідки у розвитку держав, спонукало вченого розширити свій методологічний горизонт, аби зрозуміти, як історичні процеси формуються на мікрорівні через взаємодії та преференції груп та індивідів. Цьому повороту Тіллі до агентності та мереж сприяла також його співпраця зі своїми колегами Д. Мак-Адамом та С. Тароу. Вони звернули увагу Тіллі на те, що дослідження соціальних рухів не обмежуються лише моделлю ресурсної мобілізації, а включають також вивчення суб'єктивного фреймінгу мобілізації, її реляційних аспектів (мереж залучення), а також — складних взаємодій, зумовлених агентністю акторів, які реагують на зміни в «структурі можливостей», змінюючи свої тактики та стратегії. Згодом Тіллі розвинув ці інноваційні підходи у своїй концепції репертуарів колективних дій, зокрема щодо конфліктної політики та протестів, про що йшлося вище.

Цей методологічний поворот до агентності, мереж та механізмів взаємодії відкривав перед Тіллі та його колегами широке поле нових дослідницьких можливостей, які були вдало реалізовані ними організаційно. За фінансової підтримки фундації Мелона у період 1996–1999 років Ч. Тіллі, Д. Мак-Адам та С. Тароу ініціювали серію семінарів при Центрі перспективних досліджень та поведінкових наук Стенфордського університету із широким залученням до обговорення та досліджень наукової молоді та вчених з інших країн. У рамках цих семінарів Тіллі та його колеги ставили собі за мету краще інтегрувати студії соціальних рухів, націоналізму, революцій та демократизації, розширити географічно ареал цих досліджень, тестуючи напрацьовані методологічні підходи в інших соціокультурних та політичних контекстах, включно з Азією та Африкою, а також розширити спектр та перспективи досліджень конфліктної політики, залучаючи тематику просторових відносин, молодіжних та ґендерних ролей, лідерства, динаміки загроз та можливостей, релігійних та інших малодосліджених у цій перспективі питань.

За результатами роботи семінарів було видано декілька тематичних збірок з текстами його учасників. А сам Тіллі та його колеги-співавтори Д. Мак-Адам та С. Тароу найбільшою мірою долучилися до підготовки книги «Динаміка конфліктності» (McAdam, Tarrow, Tilly, 2001). Ця книга навіть стилістично позначила суттєву трансформацію підходів Тіллі. Він тут уже характеризує демократизацію як процес, а не просто результат державотворення та соціальної боротьби. Як зауважує Д. Голдстоун, «замість об'єктів для підрахунку та класифікації книга відкриває різноманітність нових термінів для позначення явищ, що умовно об'єднуються під поняттями механізмів і процесів: “поляризація”, “спіралі можливостей/загроз”, “конкуренція”, “сертифікація”, “формування категорій”, “конституціювання” та “привласнення” ідентичностей, “брокерство”, “зміна масштабу”» (Goldstone, 2010: p. 362).

Великою мірою ця зміна методологічних підходів Тіллі була помітною і в іншій його праці того періоду, а саме у книзі «Стійка нерівність» (Tilly, 1998). Тут він досліджує, як структури нерівності створюються та підтримуються через

взаємини між людьми, що обертаються навколо опозиційних і групових ідентичностей. Тіллі стверджує, що розуміння світу крізь призму наявних категорій є недостатнім. Натомість, щоб по-справжньому зрозуміти сталість соціальних нерівностей, соціологи мають дослідити, як люди конструюють категорії та ідентичності, якими вони визначають себе та інших. Проте нерівності раси, статі, соціального статусу й політичної влади, як стверджує Тіллі, не є довільно «сконструйованими». Насправді конкретні групи людей співпрацюють задля встановлення кордонів навколо певних соціальних ідентичностей, після чого монополізують доступ до можливостей і намагаються зберегти асиметричний статус щодо інших груп через дискримінацію та ексклюзію. І навіть якщо представники «нижчої» групи досягають певної індивідуальної соціальної мобільності та наслідують поведінку домінантної групи, нерівності важко подолати саме тому, що вони не є просто традиційними спадками чи нейтральними соціальними конструкціями — їх свідомо створили, активно підтримують та захищають «вищі» групи, аби забезпечити собі привілеї та можливість експлуатувати інших. Тіллі називає ці конструкції «категоріальними відмінностями» (categorical distinctions) і так пояснює їхню дію: «Нерівність виникає зі створення та підтримання категоріальних відмінностей, підсилюваних такими механізмами, як експлуатація та накопичення можливостей» (Tilly, 2008b: p. 139).

У цих працях Тіллі також окреслив свої ідеї щодо значення мереж довіри (trust networks), зокрема щодо їхньої ролі як механізмів підтримання та відтворення соціальних ідентичностей. Згодом він більш повно розвинув ці підходи у своїх дослідженнях демократії та демократизації. Власне концепції категоріальної нерівності та мереж довіри стали ядром теорії демократизації Чарльза Тіллі. У передмові до своєї праці «Довіра і влада» (Tilly, 2005) вчений зазначає «два критично важливі процеси» демократизації — це «ізоляція публічної політики від категоріальної нерівності та інтеграція мереж довіри до публічної політики» (Tilly, 2005: p. xii).

Демократія як процес і мережа довіри

У науковій спадщині та дослідницькій еволюції Тіллі концептуалізації щодо демократії та демократизації мають особливе значення. За власним визнанням вченого і експертною оцінкою (Calhoun, Koller, 2009), праця «Демократія» (Tilly, 2007) стала кульмінацією його напрацювань у цій тематичній царині та вагомим внеском у розвиток методологічних підходів теоретичного синтезу. Ця книга є однією з останніх великих праць вченого, у якій він аналізує процеси демократизації та де-демократизації крізь призму історичної соціології. У методологічному плані Тіллі застосовує свій реляційний, порівняльно-історичний і механізо-орієнтований підхід, щоб пояснити, як демократія виникає, розвивається або занепадає в різних суспільствах. Великою мірою ця праця інтегрує його попередні ідеї про державотворення, колективні дії та соціальні процеси, адаптуючи їх до аналізу політичних режимів. У контексті нашої уваги до проблематики теоретичного синтезу в соціології Тіллі можна стверджувати, що «Демократія» є яскравим прикладом такого підходу, оскільки поєднує теорії

конфліктів, інституціоналізму, соціологію влади та порівняльно-історичний метод, уникаючи універсальних моделей і фокусуючись на контекстуальних механізмах.

Тіллі висловлює розуміння демократії як процесу через поетичну метафору озера (Tilly, 1997). Ця метафора має багатий евристичний смисл. Вчений через цей образ акцентував увагу на багатоваріантності та непередбачуваності шляхів до демократії. Як і озеро, що може утворюватися через комбінацію або взаємодію багатьох чинників — від гірського оповзня, що перекрив річку, від природних струмів, які заповнюють низину, від діяльності родини бобрів або в результаті того, що люди збудували греблю чи викопали котлован і наповнили його водою чи, можливо, просто залишили його збирати дощові води та природні струмки. Так і демократія торувала й торує свої шляхи у різних суспільствах та країнах по-різному через свідомі та несвідомі прагнення громадян та інтеракції суспільних груп, а також через збіг сприятливих історичних, культурних та соціальних обставин, їх констеляцію, як сказав би Макс Вебер. Метафора озера підкреслює множинність факторів демократичного розвитку та нагадує про небезпеки схематизму та доктринерства у розумінні демократії. Справді, озера можуть не лише виникати, а й міліти, перетворюватися на болота або й зникати — через посуху, порушення водного балансу річок та ґрунтових вод, через прорив греблі тощо. Щоправда, на відміну від озера з його здебільшого природним балансом, демократія — це ніколи не гарантований і постійний суспільний процес, який вимагає не стільки сприятливих зовнішніх обставин, скільки свідомих зусиль участі громадян і суспільних груп для його підтримання.

Із Тіллієвого розуміння демократії як відкритого процесу випливає також важливий, зокрема для українського контексту, практичний висновок про те, що демократизація може мати зворотну динаміку — де-демократизації. І коливання між ними в межах демократичних режимів, а також визначення порогів, коли демократичний режим перетворюється на авторитарний або навпаки, є досить умовними. Одним зі стандартних способів оцінювання таких станів є експертні опитування щодо головних індикаторів політичної системи, серед яких список реалізації/нереалізації у певній країні основних політичних прав та громадянських свобод — наприклад, щорічні рейтинги “Freedom House” та інших подібних досліджень. Утім, у методологічній перспективі, яку пропонує Тіллі, такий експертний аналіз є не лише доволі суб’єктивним. Йому бракує важливої системної компоненти, на яку звертає увагу вчений, а саме — врахування ролі держави та її інституцій у демократичному процесі. Роль та потенціал держави у модерному розвитку та демократизації є особливо важливими для складних суспільно-політичних трансформацій, української зокрема (Степаненко, 2011; Кутуєв, Якубін, Герчанівський, 2015). Як справедливо зазначає Ч. Тіллі, «жодна демократія не може функціонувати без держави, яка має спроможність наглядати за демократичним процесом ухвалення рішень і втілювати його результати в життя». Справді, доволі багато індикаторів політичних прав та громадянських свобод мало чого варті без суттєвої підтримки та забезпечення їх реалізації державою. Серед таких показників — чесна, відкрита та спра-

ведлива процедура здійснення громадянами виборчого права та підрахунку голосів, здатність виборців наділяти своїх вільно обраних представників реальною владою, рівність громадян перед законом та громадянський контроль над силовими структурами, гарантії приватної власності, право громадян відкривати свою справу, відсутність позаправового впливу на приватний бізнес з боку урядових чиновників, правоохоронних органів та організованої злочинності тощо.

У контексті взаємовідносин держави та громадян Тіллі на підставі аналізу історичних траєкторій політичних режимів різних країн світу пропонує свою аналітичну модель демократизації/де-демократизації. У ній виділяються такі позиції: 1) інтеграція різних неформальних мереж довіри до публічної політики (що, однак, як визнає вчений, не є достатньою умовою для демократизації — авторитарні та теократичні режими також інтегрують суспільні мережі довіри); 2) ізоляція категоріальної нерівності (наприклад, за ознакою належності до певного класу, статі або національності та раси) від публічної політики — іншими словами, додання усіх видів соціальних дискримінацій та ексклюзій; 3) трансформація недержавної влади через: а) розширення політичної участі громадян; б) вирівнювання можливостей політичної участі; в) встановлення колективного контролю над урядом та г) недопущення свавілля з боку політичних акторів, включно з урядовцями (Tilly, 2007: pp. 73–102). На відміну від оцінних та експертних суджень ця аналітична модель Тіллі, особливо її третій компонент, уможливорює глибше розуміння природи флуктуацій демократичних процесів у країнах, що, подібно до України, перебувають у процесах складних суспільних трансформацій, надто коли вони відбуваються за умов зовнішньої військової агресії.

Для Тіллі демократія — це нелінійний, реляційний та динамічний процес, а не фіксований набір інститутів. І головне в цьому процесі — це взаємовідносини між державою та громадянами, що змінюються залежно від історичного контексту. Для Тіллі «режим є демократичним тією мірою, якою політичні відносини між державою та її громадянами характеризуються широкими, рівними, захищеними та взаємно зобов'язувальними консультаціями» (Tilly, 2007: p. 13). Аналізуючи демократизацію в різних країнах і в різні періоди, вчений використовує порівняльно-історичний метод для виявлення її закономірностей та контекстуальних відмінностей. Зокрема, він порівнює історичну демократизацію у Франції (поступові реформи), Індії (постколоніальний перехід) і Венесуелі (регрес до авторитаризму). І, як зазначає дослідник, «порівняльно-історичний аналіз показує, що демократизація не йде єдиним шляхом, а є результатом різних комбінацій механізмів у різних контекстах» (Tilly, 2007: p. 162). Отже, коли демократизація не дотримується єдиного шаблону або, за висловом Тіллі, коли немає її «єдиного рецепту» (Tilly, 2007: p. 189), не існує і будь-якої універсальної теорії демократизації (наприклад, модернізаційної). Завдання дослідника, на думку Тіллі, — пропонувати контекстуальні, умовні пояснення, ґрунтовані на аналізі конкретних суспільних обставин та історичних даних.

Важливим висновком підходів Тіллі до демократії, що включають позиції щодо її нелінійності як процесу, контекстуальності та реляційності, є положення про те, що демократія не є незворотною: де-демократизація може відбувати-

ся, коли мережі довіри відокремлюються, нерівності зростають або автономні центри влади відновлюють вплив. За Тіллі, демократизація і де-демократизація є двосторонніми процесами, що залежать від тих самих механізмів. У своєму дослідженні вчений як приклад такої нелінійності наводить процеси де-демократизації у Венесуелі ХХ століття, де зростання впливу військових і нафтових еліт підірвало демократичні інститути. А за сучасних обставин зростання популярності правих політичних партій та популістів та електоральний успіх популістів у багатьох демократичних країнах, включно зі США, підтверджують думку Тіллі.

Однаке варто наголосити на одному з важливих, частково вже згадуваних теоретичних інсайтів Тіллі щодо динаміки демократизації. Йдеться про роль держави. В концепції багатоваріантності демократизацій у перспективі Тіллі шлях від сильної, нехай навіть авторитарної держави до демократії є історично більш тривалим, але надійнішим. Як аргумент вчений аналізує історію розвитку французької демократії від державної централізації абсолютистської монархії та авторитаризму, пропонуючи цю історичну аналогію для перспектив демократизації в Росії від її авторитаризму й, на той час, так званої керованої демократії (Тіллі, 2007). Питання інституційної спроможності порушують також інші дослідники цього періоду, зокрема Ф. Фукуяма, який звертає увагу на проблеми неефективності державної влади та неспроможності урядів країн, що розвиваються (Фукуяма, 2004). Неспроможність держави, на його думку, не лише нівелює будь-які перспективи успішної демократизації, а й часто зводить нанівець навіть спроби зовнішньої гуманітарної допомоги таким країнам.

Підсумовуючи ці позиції, зазначимо, що серед умов, які були б своєрідними інституційними чинниками посилення спроможності держави у протидії перетворенню її на авторитарну є, принаймні, дві головні — верховенство права (незалежна та справедлива судова влада та правосуддя) і збереження свободи слова та преси. Можна навіть стверджувати, що незалежність судів (хоча б відносна) є більш надійною і важливою інституційною запорукою демократизації, аніж процедурні, однак, часто імітаційні представницькі інститути демократичного фасаду в країнах, що перебувають у процесах суспільних трансформацій. Саме рештки британської судової системи з її традиціями автономності та незалежності були чи не найважливішим інституційним механізмом повалення системи апартеїду в Південній Африці.

Необхідно окреслити ще одну умову-запобіжник проти авторитаризму, яка прямо залежить вже від самого суспільства. Це комплекс аргументів, які також підтверджують відносні межі понять демократизації та де-демократизації, зокрема у випадку українських трансформацій. Йдеться про такі фундаментальні речі, як суспільні цінності, демократична культура та традиції, уявлення про взаємини громадянина з державою, цивільно-громадянський етос — зрештою, про суспільну цінність демократії та суспільний запит на неї та реформи, з цим пов'язані. Оптимістичною перспективою для України є те, що навіть у період лихоліття агресивної війни проти нашої держави українські громадяни у переважній більшості поділяють демократичні цінності й бажають щоб Україна стала повноцінною демократією (Опитування НДІ, 2024).

Висновки

Підсумовуючи головні ідеї та підходи дослідницької спадщини Чарльза Тіллі, сфокусуємо увагу на аргументах щодо розвитку ним методології теоретичного синтезу. Вчений зробив значний внесок у цю царину знань, зокрема через свою історичну соціологію, яка поєднує різноманітні теоретичні традиції, методи та рівні аналізу для пояснення складних соціальних процесів, таких як державотворення, демократія, революції та колективні дії. Основним дослідницьким кредо вченого та його фундаментальним внеском у проблематику теоретичного синтезу стало утвердження ним міждисциплінарного підходу через розвиток його історичної соціології, яка поєднувала не лише соціологію та історію, а й політичні науки, економіку та урбаністичні студії. Але синтез соціології та історії був для Тіллі вирішальним. В епілозі своєї останньої книги про історичні соціальні науки, методологію та пояснення соціальних процесів (Tilly, 2008b) вчений висловив надію, що «читання цієї книги переконає кількох амбітних людей стати на межу між історією та соціальними науками» (Tilly, 2008b: p. 203). І як справедливо зазначають дослідники його творчості (Calhoun, Koller, 2009: p. 341), Чарльз Тіллі був «майстром у стоянні на цій межі».

У межах парадигмальної рамки історичної соціології підхід Тіллі в методологічних орієнтаціях теоретичного синтезу характеризується реляційним реалізмом, порівняльно-історичним підходом, механізм-орієнтованим аналізом та уникненням універсальних теорій, що дає змогу синтезувати ідеї з різних дисциплін і парадигм. Окреслимо детальніше ці положення й аргументи теоретичного синтезу вченого:

1. *Реляційний реалізм у синтезі макро- та мікроаналізу.* У своєму реляційному підході Тіллі розглядає соціальні явища як результат динамічних взаємодій між акторами, групами та структурами, а не як статичні сутності. Таким чином він інтегрує мікро- та макроперспективи, уникаючи крайнощів індивідуалізму чи холізму. На думку Тіллі, соціальні процеси є фундаментально реляційними, й пояснення їх вимагає аналізу взаємодій, а не ізольованих властивостей акторів чи структур. Згідно з Тіллі, соціальні процеси є результатом взаємодії між структурами та агентами. Як він зазначає, «великі структури та масштабні процеси вкорінені в діях і взаємодіях реальних людей» (Tilly, 1984: p. 14). Цей методологічний підхід вчений зберігає і в подальших своїх дослідженнях, зокрема щодо конфліктної політики та демократизації.

2. *Порівняльно-історичний метод.* У своїх історико-соціологічних дослідженнях Тіллі аналізує різні країни та періоди, щоб виявити закономірності та контекстуальні відмінності. Це допомагало йому, поєднуючи кількісний та якісний аналіз, синтезувати емпіричні дані з теоретичними узагальненнями. На думку Тіллі, порівняння історичних кейсів з увагою до їхньої специфіки є ключовим для пояснення соціальних процесів.

3. *Механізм-орієнтований аналіз.* Тіллі пропонує пояснення соціальних процесів через механізми — повторювані причинно-наслідкові зв'язки, які діють у різних контекстах. У своїх спробах вдалого поєднання емпіричної конкетики та теоретичних концептуалізацій вчений ставить під сумнів можли-

вість універсальних законів для уніфікованого пояснення соціальних явищ та процесів, натомість пропонуючи «умовні, історично обґрунтовані пояснення» (Tilly, 1984: p. 28).

4. *Синтез теоретичних традицій.* У підходах історичної соціології Тіллі інтегрує ідеї з різних соціологічних і суміжних традицій. Його праці поєднують марксизм, веберіанство, теорію конфліктів, структуралізм, соціологію культури та економічний аналіз. Інтегруючи сильні аспекти різних парадигм, вчений формує теоретичний синтез своїх власних методологічних орієнтирів. Так, зокрема, у своїх дослідженнях щодо історії європейського державотворення (Tilly, 1975; 1990) Тіллі використовує цілком марксистські підходи в економічній інтерпретації конфліктів та видобуття ресурсів державою як ключових елементів державотворення і в аналізі ролі капіталу, насильства та війн (модель «примус і капітал») у формуванні європейських держав. Водночас, на відміну від Маркса, Тіллі більшою мірою звертає увагу на політичні процеси державотворення, які не завжди походять від класових конфліктів та зумовлені ними. У цьому сенсі Тіллі навіть більше тяжіє до А. де Токвіля (докл. див.: van der Linden, 2009: p. 242). Але у погляді на державу як монополію на легітимне насильство підходи Тіллі цілком співзвучні веберіанським. А у своїх дослідженнях демократизації та окресленні її моделі вчений поєднує соціологію нерівності (зменшення дискримінації), теорію мереж (довіри) та інституціональні підходи.

Синтезуючи ідеї з різних теоретичних традицій, Чарльз Тіллі створив нові концепти, характерні для його підходу, зокрема «примус і капітал», «репертуар конфліктності» та інші теоретичні новації. Сидней Тароу, колега і співавтор Тіллі, відзначає «вселенськість» (catholicity) його наукового масштабу, зазначаючи що «основою внеску Чарльза Тіллі в соціальні науки була його здатність поєднувати різні методологічні підходи, ідеї з різних дисциплін, різноманітні стилі роботи та величезний запас історичних знань у своїх дослідженнях» (Tarrow, 2018: p. 516). В цілому методологічні підходи, праці та величезна теоретична спадщина Ч. Тіллі зберігають свою непересічну актуальність і є яскравим прикладом розвитку соціологічної думки та розуміння того, як синтезувати теорії, методи та фактологічні дані для аналізу складних соціальних явищ і процесів.

Джерела / References

- Calhoun, C., Koller, A. (2009). Charles Tilly's interdisciplinary influence. *Swiss Political Science Review*, 15(2), 333–339. <https://doi.org/10.1002/j.1662-6370.2009.tb00133.x>
- Castañeda, E., Schneider, C.L. (Eds.). (2017). *Collective Violence, Contentious Politics, and Social Change. A Charles Tilly Reader*. New York, NY: Routledge.
- Fukuyama, F. (2004). *State-Building. Governance and World Order in the 21-st Century*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Goldstone, J.A. (2010). From structure to agency to process: The evolution of Charles Tilly's theories of social action as reflected in his analyses of contentious politics. *The American Sociologist*, 41(4), 358–367. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/40983485>
- Kutuiev, P.V. (2017). *Modernity/ies: Histories, Theories and Practices*. [In Ukrainian]. Odesa: Helvetyka. [=Кутуєв, П. В. (2017). *Модерн(у): Історії, теорії та практики*. Одеса: Гельветика.]
- Kutuiev, P.V., Yakubin, O.L., Herchanivskyi, D.L. (2015). The development-promoting state: A historical-sociological introduction to the issue. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 32–40. [=Кутуєв, П., Якубін, О., Герчанівський, Д. (2015). Держава, що сприяє

розвитку: Історико-соціологічний вступ до проблематики. *Соціологія: Теорія, методи, маркетинг*, 4, 32–40.]

Landes, D., C. Tilly. (Eds.). (1971). *History as Social Science*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

McAdam, D., Tarrow, S., Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. New York: Cambridge University Press.

Stepanenko, V. (2011). *De-democratization in Ukraine in the Context of Liberal Democracy's Modern Dilemmas. Agora. Rethinking Democracy: Ukraine and the Global Context*, 10, 5–13. https://political-studies.com/wp-content/uploads/2016/12/Agora-10_2011.pdf [=Степаненко, В. (2011). Дедемократизація в Україні в контексті дилем сучасної ліберальної демократії. *Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст*, (10), 5–13.]

Tarrow, S. (2018). The Contributions of Charles Tilly to the Social Sciences. *Contemporary Sociology*, 47(5), 513–524. <https://doi.org/10.1177/0094306118792214>

Tarrow, S. (2018). The Contributions of Charles Tilly to the Social Sciences. *Contemporary Sociology*, 47(5), 513–524. <https://doi.org/10.1177/0094306118792214>

The survey by NDI. (2024). *Despite the burden of war, Ukrainians' commitment to inclusive democracy remains strong*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1422&page=1> [=Опитування НДІ. (2024). Попри тягар війни прагнення українців до інклюзивної демократії залишається незмінним.]

Tilly, C. (1964). *The Vendée*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Tilly, C. (1975). Reflections on the history of European state-making. In: C. Tilly (Ed.), *The Formation of National States in Western Europe* (pp. 15–115). Princeton University Press.

Tilly, C. (1978). *From Mobilization to Revolution*. New York: McGraw-Hill.

Tilly, C. (1981). *As Sociology Meets History*. Series: Studies in Social Discontinuity. New York: Academic Press

Tilly, C. (1983). Speaking Your mind without elections, surveys, or social movements. *The Public Opinion Quarterly*, 47(4), 461–78.

Tilly, C. (1984). *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russel Sage Foundation.

Tilly, C. (1990). *Coercion, capital, and European states, AD 990–1990*. Basil Blackwell.

Tilly, C. (1995). *Popular Contention in Great Britain, 1758–1834*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Tilly, C. (1997). Democracy is a lake. In: C. Tilly, *Roads from past to future* (pp. 193–216). Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Tilly, C. (1998). *Durable Inequality* (1st ed.). University of California Press. Retrieved from: <https://www.perlego.com/book/552706/durable-inequality-pdf>

Tilly, C. (2002). *Stories, Identities and Political Change*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.

Tilly, C. (2005). *Trust and rule*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tilly, C. (2006). *Regimes and Repertoires*. Chicago: The University of Chicago Press.

Tilly, C. (2007). *Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tilly, C. (2007). State extraction and democracy. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 38–49. [=Тілі, Ч. (2007). Державне ресурсовилучення і демократія. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 38–49.]

Tilly, C. (2008a). *Contentious Performances*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tilly, C. (2008b). *Explaining Social Processes*. Boulder: Paradigm.

Tilly, C., Tarrow, S. (2006). *Contentious Politics*. Boulder: Paradigm.

van der Linden, M. (2009). Charles Tilly's historical sociology. *International Review of Social History*, 54(2), 237–274. <https://doi.org/10.1017/S0020859009000662>

Отримано / Received 09.06.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 08.07.2025

Опубліковано / Published 28.08.2025

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО

Історична соціологія Чарльза Тіллі: дослідницька еволюція та методологічні орієнтири

У статті аналізується дослідницька еволюція та методологічні підходи історичної соціології Чарльза Тіллі. Зазначається, що важливою особливістю методології вченого є інноваційні дослідницькі підходи, які можна схарактеризувати як теоретичний синтез. Під «теоретичним синтезом» розуміється інтеграція різних дослідницьких, у тому числі дисциплінарних, перспектив, теоретичних підходів, концепцій і парадигм для формування концептуальних позицій щодо пояснення складних соціальних явищ та процесів. Стверджується, що у випадку Ч. Тіллі, теоретичний синтез був чи не найважливішою ознакою його дослідницької еволюції та інноваційної методології. Адже йдеться не лише про інтеграцію соціологічних підходів (мікро- та макро-, агентності та структури, сталості та реляційності), а й про поєднання або радше долаання, конвенційних дисциплінарних меж соціології, історії, політичної науки, економіки, урбаністики та культурних студій. Наголошується на актуальності теоретичних надбань та інтегральних підходів Ч. Тіллі в українському контексті, зокрема у період оборонної війни України проти зовнішньої військової агресії. Переплетіння та взаємодія в українському кейсі таких складних процесів, як націє- та державотворення, спротив та мобілізація у війні за державну незалежність, громадські протестні мобілізації та процеси демократизації в усій їхній складності, особливо з огляду на війну, — це саме ті тематичні проблемні поля, на яких Ч. Тіллі зосереджував свою дослідницьку увагу.

Ключові слова: Чарльз Тіллі, історична соціологія, соціологічна теорія, теоретичний синтез, міждисциплінарність, соціальні процеси

VIKTOR STEPANENKO

Charles Tilly's historical sociology: research evolution and methodological orientations

The article examines the research evolution and methodological approaches of Charles Tilly's historical sociology. It highlights that a defining feature of the scholar's methodology is innovative research approaches, which can be characterized as theoretical synthesis. Theoretical synthesis is understood as the integration of diverse research perspectives, including disciplinary ones, theoretical approaches, concepts, or paradigms, to develop conceptual frameworks for explaining complex social phenomena and processes. It is argued that, in the case of Charles Tilly, theoretical synthesis was arguably the most significant hallmark of his research evolution and innovative methodology. This involves not only the integration of sociological approaches (micro- and macro-, agency and structure, continuity and relationality) but also the combination — or rather the transcendence — of conventional disciplinary boundaries across sociology, history, political science, economics, urban studies, and cultural studies. The relevance of Tilly's theoretical contributions and integrative approaches in the Ukrainian context is emphasized, particularly during Ukraine's defensive war against external military aggression. The interplay and interaction in the Ukrainian case of complex processes such as nation- and state-building, resistance and mobilization in the war for state independence, civic protest mobilizations, and democratization processes in all their complexity, especially in the context of war, represent precisely the thematic and problematic fields on which Charles Tilly focused his research attention.

Keywords: Charles Tilly, historical sociology, sociological theory, theoretical synthesis, interdisciplinarity, social processes